

“Hayratu-l-Abror” da Baqo Talqini

“Hayretül-Ebrâr” da Beka Kavramı

Interpretation of Baqo in "Hayratu-l-Abror"

Shahnoza KAXXAROVA

Xalqaro Innovatsion Universiteti, Pedagogika va
Iqtisodiyot Fakulteti, Ijtimoiy-Gumaniter Fanlar
Kafedrası, Qarshi, O'zbekiston

International Innovation University, Faculty of
Pedagogy and Economics, Department of Social and
Humanities, Karshi, Uzbekistan

Geliş Tarihi/Received 02.04.2024
Kabul Tarihi/Accepted 24.05.2024
Yayın Tarihi/Publication Date 30.05.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding author:
Shahnoza Kaxxarova
E-mail: shaxnozaqahhorova7331@gmail.com

Atif: Kaxxarova, Sh. (2024). “Hayratu-l-
Abror” da baqo talqini. *Comparative Turkish
Dialects and Literatures*, (5), 9-16.

Cite this article: Kaxxarova, SH. (2024).
Folklore synthesis in the Uzbek poetry of the
independence period. *Comparative Turkish
Dialects and Literatures*, (5), 9-16.

Content of this journal is licensed under a Creative
Commons Attribution-NonCommercial-
NoDerivatives 4.0 International License.

ANNOTATSIYA

Maqolada tasavvuf va unga aloqador tushunchalarning Islom bilan chambarchas bog'liq ekaniga shubha yo'q. Tasavvuf falsafasini, ayniqsa, fano va baqo masalasini jiddiy o'rganish, uning Sharq falsafasi, badiiy adabiyotidagi talqinlari mohiyatini to'la ochib berish va dunyo ilm-faniga taqdim eta olish juda dolzarbdir. Demak, O'zbek mumtoz adabiyoti, xususan, Alisher Navoiy ijodidagi fano, baqo talqinlarini maxsus tekshirish ayni nuqtai nazardan ham ahamiyatli. Ushbu maqolada Hazrat Alisher Navoiyning “Hayratu-l-abror” asarida baqo maqomi, solikning baqoga olib boradigan fano martabalari, solikni fano va baqoga olib boruvchi: lymon, Islom, adolat, karam, adab, qanoat, vafo, ishq, rostlik, ilm kabi bir qancha fazilatlarga alohida-alohida to'xtalib o'tildi, ularning mohiyati xususida mutasavvufning nazariy qarashlari va ushbu martabalarining badiiy talqini masalasi tahlil etilgan. Shu bilan birga ushbu maqolada fano va baqo talqini masalasi Alisher Navoiyning lirik janrdagi asarlaridan liro-epik asarlaridagi farqlari ochiqlangan.

Kalit So'zlar: Solik, maqom, suluk, fano, baqo

ÖZ

Tasavvuf ve benzeri fikirler tartışmasız bir şekilde İslam ile güçlü bir şekilde ilişkilidir. Doğu felsefesi ve edebiyatındaki yorumlarını tam olarak anlamak ve bunları küresel ölçekte bilim camiasına aktarabilmek için tasavvuf felsefesini, özellikle de fena ve beka kavramıyla ilgili olarak derinlemesine incelemek çok önemlidir. Dolayısıyla, aynı perspektiften bakıldığında, Özbek klasik edebiyatının önde gelen isimlerinden Alishir Nevai'nin eserlerinde “fena” ve “beka”nın nasıl yorumlandığı da önem arz etmektedir. Bu makalede Hazret-i Alishir Nevai'nin “Hayratü-l-Ebrar” adlı eserinde beka makamı, saliki, beka ve fena makamına ulaştran aşamalar gibi iman, İslam, adalet, ahlâk, edep, kanaat, sadakat, sevgi, doğruluk, bilgi vb. pek çok konuya değinilmiş, mutasavvıfların bu makamların özüne ilişkin teorik görüşleri ve sanatsal yorumları incelenmiştir. Aynı zamanda makalede beka ve fena makamı kavramlarının yanı sıra Alishir Nevai'nin lirik türdeki eserleri ile lirik-epik eserleri arasındaki farklar da ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Sâlik, makam, sülük, fena, beka

ABSTRACT

Sufism and similar ideas are unquestionably strongly associated with Islam. In order to fully understand their interpretations in Eastern philosophy and literature and to transfer them to the scientific community on a global scale, it is very important to study sufi philosophy in depth, especially in relation to the concept of fano and baqo. Therefore, from the same perspective, it is also important how “fano” and “baqo” are interpreted in the works of Alisher Navoi, one of the leading figures of Uzbek classical literature. In this article, in Hazret-i Alishir Navoi's “Hayratü-l-Ebrar”, many topics such as the maqam of baqo, the stages that lead the saliah to the maqam of baqo and fano, such as faith, Islam, justice, justice, morality, manners, decency, conviction, loyalty, love, truthfulness, knowledge, etc., the theoretical views and artistic interpretations of the Sufis regarding the essence of these maqams are examined. At the same time, in the article, the concepts of the maqam of fano and baqo, as well as the differences between the lyrical works of Alishir Navoi and his lyrical-epic works are also revealed.

Keywords: Solik, maqom, suluk, fano, baqo

Kirish

Fanofilloh – Xudoni bilish, baqobilloh esa Xudoni topish, Xudo bilan birga bo'lishdir. XI asr olimi Ibn al-Furaqga ko'ra, aynu-l-yaqin baqoning aynan o'zidir (Ibn Fûrek, 2014). Fano Ollohni bilish, tanishda sayr etiladigan sayru suluk maqomlarining nihoyasi emasdir. Bu masalada Ibn Arabiy

“Futuhot”da zikr etishicha, ba’zi so’fiylar fanoni borish mumkin bo’lgan so’nggi maqom deb hisoblaganlar. Holbuki, fanodan so’ng *komil maqom*, *komil boqish*, *komil mushohada* deya ta’riflanuvchi *baqo* maqomi boshlanadi. Ammo Ibn Arabiy “Fususul-hikam”da “Agar Haq zohir bo’lsa, xalq Unda yashirin va botindir”, -deydi. Bu asarni o’z tiliga tarjima qilgan turk olimi Ahmad Avniy Qonuq ushbu fikrni shunday sharhlaydi: “Haq zohir va xalq botin, sirli tarzda voqe’ bo’lgan qurbga “*qurbi faroiz*” derlar. Chunki vujudning asli Haqdir, bu vujud vojib va farzdir hamda bu qurbning sohibi mahbubi ilohiydir. Uning suluki jazbadan so’ngradir, baqosi fanosidan avvaldir” (Muhyiddin Ibnü’l-Arabî, 2017, b. 250).

Mazkur qarashlar “maqom va hollarda iyerarxiya kuzatilishi ham, kuzatilmaligi ham mumkin”, -degan xulosaga kelishimizga asos bo’ladi. Hazrat Alisher Navoiyning dostonlari baqo masalasida lirik janrdagi asarlaridan iyerarxik badiiy talqinga egaligi bilan farqlanadi. Ya’ni dostonlarda solikning baqoga yetish uchun qaysi yo’ldan yurishi, qanday manzillarni bosib o’tishi kerakligi aniq tartib va ketma-ketlik asosida, tizimli tarzda tasvirlangan. Ularga ko’ra baqo safarida yo’lovchi, albatta, *talab*, *ishq*, *ma’rifat*, *istig’no*, *tavhid*, *hayrat* hamda *faqru fano* maqomlaridan o’tishi kerak.

Qolaversa, bu yo’lda solikning qanday illatlardan qutilishi, qanday fazilatlarni o’zida shakllantirmog’i shartligi batafsil ochiqdigan. Ikk so’fiylar fano va baqo istilohlarini metafizik mazmunda emas, axloqiy va psixologik ma’noda ishlatishgan (Haqqul, 2021) Shuning uchun ham Abdulkarim Qushayriy “So’fiylar fano istilohi ila yomon, tuban xulqlarning yo’qotilishiga, baqo orqali esa yaxshi va go’zal insoniy sifatlarning yuzaga chiqarilishiga ishorat etishgan”, – deydi (Kuşeyri, 1991, b. 196). Ya’ni fano bandaning nafsoniy orzularidan yiroqlashishi bo’lsa, baqo yomon sifatlarning o’rniga yaxshi va go’zal bo’lgan axloqiy sifatlarning qoyim bo’lishidir.

Navoiy “Lisonu-t-tayr”da buning yo’li riyozat ekanini ta’kidlaydi. Unga ko’ra, riyozat insondagi hayvoniy sifatlarni yo’q qiladi. Kishi shu xilda o’z nafsoniyatini inkor eta olsa, unda ruhiy poklikdan boshqa hech narsa qolmaydi:

*Chun riyozat raf’ etib ruhoniyyat,
Salb bo’lg’och kimsadin nafsoniyat.
Qolmag’ay ruhoniyyatdin o’zga hech,
Sen taxallufdin bu ma’ni ichra kech.*

Inson zotida shunday sharaf mujassam etilganki, agar u o’zidagi yomon axloqni bartaraf etib, fir’avnlikka taqlid etmasa, unda Musoga o’xshash eng yaxshi suratlardan o’zga sifat qolmaydi. Yoki sharaf ganjiga egalik qilib, o’zidagi Abu Jahllik xislatini yo’qotsa, Habibullohdek yuksak sharafga erishadi hamda borlik va yo’qlikdan ogoh bo’ladi. Vahdat me’rojiga chiqib, poklik siridan unga xabar yetadi. Ko’zi vasi nuridan shunday yorishib ketadiki, bu paytda oradan “menlik” va “senlik” yo’qoladi:

*Bordur inson zotida oncha sharaf,
Kim yamon axloqin etsa bartaraf.
Bo’lmasa fir’avnlig’ning payravi,
Qolmas ondin juz sifoti musaviy.
Yo sharaf ganjiga topib ahlliq,
Salb qilsa siyrati Bu Jahlliq.
Shon anga bo’lur Habibullohdek,
Bud ila nobuddin ogohdek.
Kim qilib me’roji vahdatqa guzar,
Li ma’ Olloh sirridin bergay xabar
Vasl nuridin ko’z ul yanglig’ yorur,
Kim aroddin menliku senlik borur.*

Jurjoniy va Qushayriy ham baqoni maqtalguvchi sifatlarning mavjudligi, fanoni esa tuban sifatlarning yo’qolishi o’laroq ta’rif etishgan. (Cürçânî, 2021, b. 58). Ushbu maqolada Navoiyning epik asarlaridagi baqo talqinlari xususida so’z yuritar ekanimiz yuqoridagi asoslarga tayangan holda, avvalo, zikr etilgan jihatga e’tibor qaratmoqni o’rinli deb o’ylaymiz.

Alisher Navoiy epik va liro-epik asarlarida bu kabi illat va fazilatlarning bir qanchasiga alohida-alohida to’xtalib o’tadi. Masalan, “Hayratu-l-abror”da ularning har birini butun bir bob miqyosida batafsil tahlil va talqin qiladi. Quyida baqoga daxldor fazilatlarning badiiy talqinlariga to’xtalamiz.

Iymon Talqini

Baqoga oid go'zal sifat va fazilatlarining boshida, albatta, iymon turadi. Shu sababli, dostonning ilk maqolati ayni masalaga bag'ishlanadi. Bobning nasriy shakldagi kirish qismida ijodkor iymon xususida o'z iqtidori yetganicha fikr yuritmoqchi ekanini ta'kidlaydi: "(Mazkur bob) imon sharxi(dan iborat) bo'lib, "Allohga, farishtalariga, kitoblariga va payg'ambarlariga imon keltirgan har bir kishi (dedi): (Har kimning) qilgan yaxshi amali o'zi uchundir va yomon amali ham o'zining bo'ynigadir" deyilishidan maqsad (imon shundagina iborat) degan gap emas va agar (masalaga yuzaki qaraydiganlar) imon degani shudir, desa, tushungan odamlar (bunday) demaydilar va (shu munosabat bilan) mohiyat daryosida o'z ojizona suzishimni namoyon etmoq va farishtalar uchgan havoda biroz qanot qoqmoq va kitoblarning sahifalari yuzasidan bir necha so'z aytmoq va payg'ambarlar yurgan ko'chada bir necha qadam chopmoq va qiyomat ko'tarilganda tik turmoq va taqdir xususida o'ziga yarasha iqtidor bilan kuy kuylamoq".

Ushbu jumladagi "farishtalar uchgan havoda biroz qanot qoqmoq; payg'ambarlar yurgan ko'chada bir necha qadam chopmoq" kabi birikmalar keladi. Farishtalar va payg'ambarlarning baqodan bahramand ekanliklarini hisobga olsak, iymon masalasidagi fikrlar baqoga daxldorligi yana bir bor o'z isbotini topadi.

Navoiy insonlikning eng birinchi belgisi, nishonasini iymon deb biladi:

*Kimki jahon ahlida inson erur,
Bilki nishoni anga imon erur.*

Keyingi bobda esa iymon talqiniga bag'ishlangan Boyazid Bistomiy haqidagi hikoya beriladi. Navoiy bob so'ngida Haqdan shuni so'raydi:

*Yo Rab, o'shul tuhfani oxir nafas,
Ayla Navoiy ila hamrohu bas.
Qullug'ungga mahkam et imonini,
Aylagil imonidek aymonini.*

Ya'ni, "Yo Xudo, narigi dunyoga olib boriladigan tuhfa (imon)ni Navoiy bilan hamroh qilgaysen va shu kifoy. Uning imonini xizmatingga mahkam qilib, va'dasini imonidek qil!"

Islom Talqini

Navoiy nasriy kirishda Islomning tinchlik, saodat, latofat, muhabbat dini ekanini kitobot san'ati asosida isbotlab ko'rsatadi. Bobning dastlabki baytlaridayoq olamdagi xalqlarni Pok Parvardigor najot ahli va halok guruhiga bo'lishi, ulardan biri sanamlarga sig'inadiganlar, ikkinchisi Islom jamoasi ekani keltiriladi. "Kufr eli malomat yo'lini tutdi, Islom jamoasi salomatlik, sog'lomlik bo'yicha ketdi. Shuning uchun u biriga do'zax o'ti maqom bo'lgan bo'lsa, Islom eli salomatlik uyini tanladi", deydi muallif:

*Olam aro xalqni Yazdoni pok
Ahli najot etti-yu ahli halok.
Bu birisin obidi asnom bil,
Ul birisin zumrai Islom bil,
Kufr eli yo'l topti malomat sori,
Zumrai Islom salomat sori.*

Bu maqolatga Ibrohim Adhamning Ka'baga namoz bilan borgani va Robia Adaviyaga Ka'baning niyoz bila kelgani haqidagi hikoyat ilova qilinadi. Hikoyat so'ngida Ibrohim Adham Robiadan shunday deb so'raydi: "Ey pok qadam, sen farishtalardek, osmonni ham kezib chiqishga qodirsen! Ammo ayt-chi, nima uchun men shuncha yo'l yurib azob chekdim, azobni men chekdimu xazina senga tegdi?"

*Robia dedi anga: "Ogoh bo'l,
Kim necha yil bodiyada borcha yo'l.
Bo'ldi ishing arzi namoz aylamak,
Sheva manga arzi niyoz aylamak.
Sanga samar berdi namozu riyo,
Bizga bu bar berdi niyozu fano".*

Ya'ni, "Tushun! Bir necha yil cho'lda barcha yo'llarni bosib o'tar ekansen, sening ishing namoz o'qimoq bo'ldi, xolos! Men esa Unga istagimni aytdim, ishva, noz qildim, yalinib-yolbordim! Namoz o'qib, riyo qilib, erishgan hosiling shudir. Menga esa yalinib-yolborishim va o'zligimdan kechganligim shu mevani berdi".

Hikoyatdan Robianing baqoga yetganini va bu mevani qo'lg'a kiritishida, eng avvalo, Islom ahli bo'lgani, ibodatni yuksak xushu' bilan amalga oshirgani, o'zlugidan kechgani – fano bo'lgani sababchi ekanini anglash mumkin.

Adolat Talqini

“Al-Adl” – Haqning sifat ismlaridan biri. Baqoda Haq qulida O'zining sifatlari bilan tajalli etadi. Dostonning uchinchi maqolati ana shu sifatning badiiy talqiniga bag'ishlanadi. Garchi bu maqolat “Salotin bobida...” deb nomlangan bo'lsa-da, aslida unda adolat xususidagi nazariy qarashlar bayon qilinadi. Navoiyga ko'ra, eng yuksak va maqtovlarga sazovor Tangri sultonlarning hukmdorlik boshiga podshohlik dubulg'asini shuning uchun kiydirdiki, “ularning adolatlari ko'zining chashmasidagi zilol suv mamlakat bog'ini qondirsin, toki bu bog'da tinchlik va farog'at gullari ochilsin”. Maqolatda shoir adolat haqidagi qarashlarini ochiqlar ekan, keyingi bobda bu fazilatga doir Shoh G'oziy va undan adolat da'vosida bo'lgan kampir haqidagi hikoyatni keltiradi. Bob so'ngida shoir shunday deydi:

*Zoli falakdin necha ko'rsang alam,
Shah chu qilur adl, Navoiy, ne g'am.
Soqiyi gulchehra, ketur jomi adl,
Ko'rki, ne gullar ochar anjomi adl.
Adl ayog'in tutki, bo'lub shod ichay,
Odili davronni qilib yod ichay.*

Qur'onning ilk tasavvufiy ta'vilini amalga oshirgan Abdulloh Tustariy “Zumar” surasi 5-oyatidagi “U zot osmonlaru yerni haq ila yaratgandir” oyatidagi “haq” so'zini “adl” deb ta'vil qiladi. (Uludağ, 2016, b. 24) Bu ham adolatning solikning baqoga yetmog'i uchun naqadar muhimligini ko'rsatadi.

Karam Talqini

Allohning sifat ismlaridan biri “Kariym”dir. U “birov so'ramasa ham, evaz bo'lmasa ham narsalarni ko'plab ato qiluvchi, lutf bilan itob qiluvchi, qarama-qarshiliklardan pok bo'lgan, karamli ishlar va xislatlar sohibi” ma'nosida kyeladi. Baqo topib, bu sifatni o'zida jo qilgan karam sohibini Navoiy shunday ulug'laydi:

*Boshing uza judu saxo afsari,
Afsaring ustida karam gavhari.
Gavhari zoting topib oncha sharaf,
Kim yeti ko'k huqqasin aylab sadaf.
Qadring o'lub torami axzar kibi,
Durru guhar sochmog'ing axtar kibi.*

Ya'ni, “Boshingga kiyganing ehson va saxovat tojidir, tojning ustidagi esa xayru karam gavharidir. Saxiylikdan zoting gavhari shuncha sharaf topdiki, yetti osmondagi eng qimmatbaho toshlar unga sadaf bo'ldi. Natijada sening jamiyatdagi qadring osmon ko'kining qadriday yuksaklashdi, sochgan durru gavharlaring yulduzlarga tenglashdi.

Karam sohibi bo'lgan Haq oshig'iga hatto Hotami Toyi ham qul bo'ladi, degan fikrni olg'a surar ekan Navoiy ushbu maqolatga karam va himmatda Hotamni ham hayratlantirgan gado haqidagi hikoyatni ilova qiladi. Hotam yuz tuya so'yib tashkil qilgan ziyofatiga nega bormaganligini so'rar ekan, gado shunday javob qaytaradi:

*K-ey solibon hirs ayog'ing'ga band,
Ozu tama' bo'ynuga bog'lab kamand.
Vodiyi g'ayratg'a qadam o'rmag'on,
Kunguri himmatg'a alam urmag'on.
Sen dog'i chekkil bu tikan mehnatin,
Tortmag'il Hotami Toy minnatin.
Bir diram olmoq chekibon dast ranj,
Yaxshiroq andinki birov bersa ganj.*

Ya'ni “Ey, oyog'ini ochko'zlik band etgan, bo'yniga g'araz va qizg'onchiqlik sirtmoq boylagan, ey g'ayrat vodisida qadam bosmagan, himmat qal'asiga bayroq tikmagan odam, sen ham bu tikan tashish azobini tortib ko'r. Hotami Toyi minnatini esa torta berma. Qiynalib, mashaqqat bilan bir tanga topish birov bergan xazinadan yaxshiroqdir” Buni eshitgan Hotam shunday iqroga keladi:

*Ulki bu yanglig' so'zi mavzun edi,
Mendin aning himmati afzun edi.*

Ya'ni: "Uning so'zlari shunday o'rinli ediki, shuning uchun ham uning himmati menikidan ortiq edi".

Hikoyatni o'qigach, shunday o'rinli bir savol paydo bo'ladi: o'tin terib, o'z xizmati bilan kun kechiruvchi, karam va himmatda Hotamga saboq bergan bu obrazni Navoiy nega "gado" deb keltirgan? Bizningcha, buning ikki sababi bor. Birinchisi, poetik usul o'laroq shunday versiya tanlangan. Ijodkor jamiyatdagi eng g'arib kishi – gado bilan eng boy kishi – Hotamni tazod yo'li bilan taqqos qilish orqali karam va himmat egasi bo'lgan eng nochor kishi ham eng badavlat kishidan badavlatroqdir, degan fikrni ilgari surgan. Buning dalili sifatida "Favoyidu-l-kibar"dagi ayni shu mavzudagi 12-qit'ani keltirish mumkin:

*Kishiki, ilgini ustun tilar, saxo qildik,
Qo'lida zahri halohil-u gar Xizr suyidur.
Ki, berguchi agar o'lsun gado-yu olg'uchi shoh,
Berur ilik yuqoriyu olur ilik quyidur.*

Ya'ni: "Kishi qo'li baland bo'lishini tilasa, buning yo'li – saxovatdir. Agarki kishining qo'lida o'ldiruvchi zahar bo'ladimi yoki abadiy hayot baxsh etuvchi Xizr suvi, uni yuqori tutgani yaxshidir. Chunki berguvchi gado-yu, olguvchi podshoh bo'lsa ham, berguvchi qo'l yuqorida olguvchi qo'l esa pastda bo'ladi".

Ikkinchi sabab shuki, muallif "gado" so'zini "darvesh, solik" so'ziga ma'nodosh o'laroq qo'llagan.

Adab Talqini

Tasavvufda odobning ham bir qancha tarmoqlari bor. Turk olimi Sulaymon Uludog' o'zining "Tasavvuf atamaları lug'ati"da odobning tasavvufiy talqini haqida qimmatli ma'lumotlar keltiradi (Uludağ, 2016, b. 22). Jumladan, odob, avvalo, amal qilinishi kerak bo'lgan tarbiya qoidalari, doimo hisoblashmoq kerak bo'lgan qoidalar, ta'qib qilinishi kerak bo'lgan yo'l-yo'riqni, eng yaxshi hol va harakatlar, o'lchovli xulq-atvor, kishilar orasidagi yaxshi aloqalarni ta'minlovchi qoidalarni anglatadi. *Odobi so'fiyya* tasavvufiy atama sifatida so'fiylar amal qiladigan, amalda tatbiq qiladigan qoidalarni anglatadi. Tariqat ahli muhim sanaydigan va diqqat qaratadigan qoidalarga *odobi tariqat* yoki *odob va arkon* deyiladi. Tasavvufda zamon, makon, suhbatdosh, hol va maqomga ko'ra bir qancha odoblar bor. Tasavvuf majlislarida yig'ilganlar amal qilishi kerak bo'lgan odob va usulga *odobi suhbat*, *odobi ishrat va suhbat*, shayxning amal qilishi kerak bo'lgan qoidalarga *odobi shayx*, muridning tobe' bo'lishi kerak bo'lgan qoidalarga *odobi murid* deyilgan. Bu usul va qoidalarga amal qilmoq maqsadga erishmoqni ta'minlagani uchun "usulga amal qilmagan vusuldan mahrum qolur" deyilgan va *tarki adab* odobsizlik sanalgan. Ibn Ato "Solihlarning odobiga amal qilgan *hurmat*, avliyoning odobiga amal qilgan *Allohga yaqinlik*, siddiqlarning odobiga amal qilgan *tomosha*, payg'ambarlarning odobiga amal qilgan *uns* va *inbisot* maqomiga loyiq holga kelur",- deydi. Tasavvufda kishining nafsigatib tatbiq qiladigan odobga *odobi nafs* deyiladi. Sulukning har martabasida ahamiyat berilishi kerak bo'lgan bir odob bordir. So'fiylar zohiriy, ya'ni shar'iy va botiniy odobdan bahs yuritadilar. Zohiriy odob tasavvufning tamalidir. Botiniy odob esa tafakkur va ko'ngil hollari bilan aloqador. Kichiklarga farzand shafqati, buyuklarga ota hurmati hamda tengdoshga qardoshlik muhabbatini ko'rsatmoq tasavvuf odobining tamali, asosidir.

Navoiy odob haqida yozar ekan yuqorida uning tasavvufiy izohida keltirganimiz deyarli barcha jihatlarining badiiy talqinini beradi. Jumladan, quyidagi misralarda odobning kichiklarga baxtiyorlik, ulug'larga esa yuksak martabalilik boisi ekanini ta'kidlab, shunday pand qiladi:

*Soyiri nos ichra ulug' to kichik,
Yoxud aro yerda vasat chargalik.
Kimki ulug'roq anga xizmat kerak,
Ulki kichikroq anga shafqat kerak.
Kimniki qilsang mutavassit xayol,
Asra aning hurmatida e'tidol.*

Ya'ni: "Yurgan odamlar ichidagi kattadan-kichigigacha, yoki oraliqdagi o'rta martabalikka ham, kimki katta bo'lsa, uning xizmatini qilish kerak, kimki kichik bo'lsa, unga shafqat ko'rsatish kerak. Kimni o'rta yosh deb xayol qilgan bo'lsang, uning hurmatini ham me'yorida asra.

Bobda odob, hayo, tavozu' bilan birga tarki adab, ya'ni odobsizlik haqida ham batafsil fikr yuritiladi. Adab talqinida No'shiravon haqidagi hikoyat keltiriladi. No'shiravon timsolida ma'lum bo'ladiki, adab sifatini o'zida hosil qilgan baqo talabgori butun vujudi bilan borliqqa singib

ketadi. Nafaqat insoniyat, balki hayvonotu o‘simlik dunyosini ruhan his qila boshlaydi. Shu holga yetgan No‘shiravon nargis gulining unga boqib turgan ko‘zidan hayo qilib, gulrux yorini bag‘riga bosmaydi. Oqibatda mana shu hayosi uni butun olamga shoh qildi.

Qanoat Talqini

Bu tushuncha tasavvufda yashamoq uchun zaruriy bo‘lgan ehtiyojlardan tashqari nafsning butun orzu va hayvoniy istaklaridan uzoq turmoqni anglatadi. Qanoat yemoq, ichmoq va boshqa turli masalalarda haddidan oshmaslikdir (Cebecioğlu, 2009, b. 191). Qanoat tushunchasi aksar hollarda sabr so‘zi bilan yonma-yon ma‘nodosh keladi. Asmoul husnadan biri “Sabur”dir. U “o‘ta sabrli” anglamini beradi. Sabr tasavvuf lug‘atlarida shunday izohlanadi: 1. Chidam, chidamlilik, qanoatdagi ustuvorlik. 2. *tas*. Boshga kelgan musibatlar tufayli Allohdan o‘zgaga shikoyatchi bo‘lmaslik, arz qilmaslik, dardini poylashmaslik, o‘zgalarning o‘ziga achinishiga yo‘l qo‘ymaslik. Bu maqomga yetgan qul duch kelgan muammolar va balolar yetkazgan aziyatdan yolg‘iz Allohga arz etar va Uning inoyatini istar. Arz va shikoyatini Allohga yo‘llamoq qazoga rizo bo‘lmoq holiga zid kelmaydi. Faqirning sabrli, boyning shukur ahli bo‘lmog‘i lozim. Sabr musibat bilan qarshilashilgan ilk onda, haromdan uzoq turmoqda va diniy amrlarga rioya qilmoqda sinaladi. Sabrning so‘ngi – salomatlikdir. Sabr tasavvufda bir maqomdir. Sabr qilganlarning murodlariga yetishlariga, zafar qozonishlariga ishonilur (Uludağ, 2016, b. 302-303).

Navoiyga ko‘ra, qanoat yo‘q bo‘lmaydigan xazina va jahd etib uni qo‘lga kiritgan kishi haqiqiy boylikka ega bo‘ladi:

*Naqdi qanoatg‘a chu yo‘qdur fano,
Jahd etu bu naqd ila topg‘il g‘ino.*

Shoir qanoatli darveshni ta‘ma qiluvchi shohdan martabali deb biladi:

*Shah chu tama‘ qildi erur luqmaxoh,
Qonii darvesh erur podshoh.*

Navbatdagi bobda ijodkor qanoat haqida hikoya keltiradi. Unda forsda Chin sari ikki do‘st yo‘lga chiqadi. Hikoya so‘ngida safarga chiqqan qanoatli kishi podshoh ko‘tarilgan holda, qanoasiz hech vaqoga erishmaydi:

*Oni qanoat qilibon shahriyor,
Muni tama‘ ranji qilib xoksor.*

Xulosa qilish mumkin bo‘ladiki, insonlar ham bu olamda hikoyadagi ikki yo‘lovchi kabi safar qiluvchilardir. Qanoatlilar umr hikoyasi so‘ngida baqo ganjiga erishadilar, qanoatsizlarning umri besamarlik bilan o‘tadi.

Vafo Talqini

Vafo va siddiqlik payg‘ambarlarning, avliyolarning sifatlaridandir. Vafoning ilk ma‘nosi bog‘lilik, tobe‘likdir. Bu tushuncha tasavvufda ruhni g‘aflat uyqusidan uyg‘otmoq, zehnni dunyo dag‘dag‘asi bilan mashg‘ul qilmaslik, so‘zda samimiy bo‘lish, ruhning to‘g‘rilik, haqiqat ichida bo‘lishini anglatadi. Qolaversa, Azalda – bazmi Alastda Allohga berilgan so‘zga, va‘daga sodiq qolmoqni bildiradi. Yana, insonlarga berilgan ahdni qo‘rismoqni ifodalaydi. Qur‘onda “Menga bergan ahdingizga vafo qilingki, sizga bergan ahdimga vafo qilayin”,-deya buyuriladi (Baqara, 40). Qilingan bitimlarga va berilgan ahdlarga sadoqat va vafo insonlikning tamal inonchlaridan, asosiy prinsiplaridandir. Avom ibodat uchun, ziyolilar hamda saralanganlar ubudiyat uchun Haqqa so‘z berganlar. Bunga vafo ko‘rsatmoqlari kerakdir (Uludağ, 2016, b. 377).

Navoiy to‘qqiz qavat osmonda yuz minglab gavharlar mavjligi, ammo ular ichida shunday biri borki, hech qaysi gavhar bebaholikda u bilan tenglasha olmaydi. U gavharning nima ekanligi haqidagi savolga muallif shunday javob beradi:

*So‘rsa otin ahli safo javhari,
Oh chekib deki, vafo gavhari!*

Vafo talqinida bir-biriga vafo qilib Temur Ko‘ragonning qilichidan omon qolgan ikki do‘st hikoyati beriladi.

Ishq Talqini

Ishq mavzusining badiiy talqini – Navoiy ijodining o‘q ildizi, desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Hatto bu masala navoiyshunosligimizda doktorlik tadqiqotlari miqyosida o‘rganildi (Eshonqulov, 2020, b. 310). Ma‘lumki, baqoga fanosiz erishmoq imkonsiz. Fano bo‘lmoq uchun esa o‘lmasdan burun o‘lmoq, ya‘ni nafsni o‘ldirmoq kerak. Nafsga qarshi jihodda eng kuchli qurol esa – ishqdir. Shu sababdan Navoiy ishq tavsifidagi bobda qalam otining jilovini qo‘yib yuboradi, ishqni maroq bilan kuylaydi.

Ishq arabchada “Jo’shqin muhabbat, haddan ortiq sevgi” ma’nosini ifodalaydi. Tasavvufda esa bu istilohga shunday ta’rif beriladi: 1. Sevgining so’ng martabasi. Sevgining insonni tom o’laroq o’z hukmi ostiga olmog’i, borliqning asli va yaratilish sababi. Odatda, so’fiylar sevgini *hub, muhabbat* kabi turli qismlarga ajratadilar. Eng ust darajaga ishqni qo’yadilar, ishqni sevgining eng mukammal shakli sanaydilar. 2. Sevganning sevgilisida o’zini yo’q etmog’i. Oshiqning yo’q, yolg’iz ma’shuqning bor bo’lmog’i, har narsaning undan iborat bo’lmoq holi. Sevgining darajalari manba’larda farqlicha ko’rsatiladi. Jumladan, Lisonuddin Ibnu-l-Xotibning “Ravzatu-t-ta’rif” asaridagi tasnif shunday: *iroda, muhabbat, havo, sahoba, tabattul, aloqa, bulug’, kalaf, shag’af, ishq, ulfat, karam, hullat, tatayyum, volyeh, tadalluh, istilom*. Sevgi bilan ishq orasidagi farq shudir: inson qalbidagi sevgiga hokim bo’lmog’i mumkin, ammo qalbdagi ishq insonni o’z hukmi ostiga kiritur, oshiqning irodasi qo’ldan ketur. Ibn Arabiyning tasnifi shunday: *hub, vud, ishq, havo*. Unga ko’ra, havo insonni sevgilisining quliga aylantirib, unga topinmog’ini ta’minlagani uchun eng kuchli sevgidir. Tasavvufda ishq yoquvchi xususiyati bilan otashga (*otashi ishq*), sarhush qiluvchi xususiyati bilan sharobga (*mayi ishq, bodayi ishq, sharobi ishq*) o’xshatilur (Uludağ, 2016, b. 48-49).

Navoiy ishq bobini “endi hayot boshlanib, inson vujudini ruh mayi bilan mast qilganlarida, uning tuproqdan iborat jismini hikmat qo’li bilan xuddi Eram bog’iga o’xshatib tuzdilar” deya boshlaydi:

*Odami xokiyni chu subhi alast
Ayladilar ruh mayi birla mast.
Hikmat iligi bila tufrog’ini,
Tuzdilar andoqki Eram bog’ini.*

Muallif vujud bog’ini Eram bog’iga qiyoslar ekan istiora yo’li bilan uning batafsil ta’rifini keltiradi. “Lekin dilni tortadigan narsa uning husni emas, elning sabr-toqatini olgan ham bu jamol emas. Ishq bulbuli o’z dostonini kuylay boshlaganda tomosha qilish uchun bu boqqa kirdi. Uning nazari gulga tushishi bilan zor bo’lib, shavq o’tidan joniga xabar yetdi. Gul shoxiga o’ltirib, joy tanladi; undagi otashin (qizil) gullar uning joniga o’t yoqa boshlashdi. Jonining ichi ishq o’tidan o’rtanib, g’am shu’lasidan ko’ngliga iztirob tushdi. Ishq uning sabru qarorini talon-toroj etdi, gul esa unga firib bera boshladi. Gul unga jilva qila boshlagach, endi unda sabr qilish imkoni qolmadi. Kuyib-yonib, u shunday qichqiriq soldiki, buning o’tidan chamanning ichi qizib ketdi”, - deydi ijodkor:

*Bulbuli ishq o’ldi chu dastonsaro,
Kirdi tamoshoga bu bo’ston aro.
Chun nazari gulga tushub zor o’lub,
Shavq o’tidin joni xabardor o’lub.
Maskan uchun bo’ldi chu gulbun nishin,
Joniga o’t yoqti guli otashin,
Joni aro ishq o’tidin tushti tob,
Ko’nglida g’am shu’lasidin iztirob.*

Navoiyning bu xususdagi qarashlaridan so’ng xulosa qilish mumkinki, ishq juda qadimiy bo’lib, u inson vujudiga Haq taolo ruh kirgizganidan boshlaboq mehmon bo’lgan. Qolaversa, ijodkor ishqning yuqorida tasavvufiy izohida keltirganimiz barcha jihatlarining badiiy talqinini berib o’tadi.

Ishq xususidagi fikrlarga fano ko’chasida boqiy turgan, ko’ngli ishq sirlarining xazinasi, gaplari ishqning yomg’ir o’rniga gavhar yog’diradigan bulutlarini eslatuvchi, tabiati ishq o’ti bilan yo’g’rilgan, “ishq” so’zining harflari peshonasiga yozib qo’yilgan, zamon faxri – Shayxi Iroqiy haqida hikoyat beriladi va unda haqiqiy ishqning pok bo’lishi, har qanday nopoklikdan yiroqligi isbotlanadi.

Rostlik Talqini

Rostlik ham Haq oshiqlarining sifatlaridan biridir. Navoiy bu sifatga alohida to’xtalar ekan, “yo’l qancha to’g’ri bo’lsa, maqsad shuncha yaqin, yo’l egri bo’lsa, maqsad uzoqlashganiga ajablanish o’rinsiz. Nay to’g’ri bo’lgani uchun so’fiylar uni yaxshi ko’rishadi; chang to’g’ri bo’lmagani uchun qulog’i buraladi”, - deydi:

*Yo’l necha tuz, yo’lchig’a maqsad qarib,
Xamlig’idin tushsa yiroq yo’q ajib.
Nay tuz uchun istar ani ahli hol,
Chun tuz emas, egri ko’rar go’shmol.*

Ilm Talqini

Haq taolo sifatlaridan biri “Aliym” bo‘lib, u “har bir narsani biluvchi, bo‘lgan va bo‘ladigan, avvalgi va oxirgi, zohir va botin narsalarning barchasini biluvchi” demakdir. Bu sifatni o‘zida jo qilgan solik olimdir, orifdir. *Ilm* tasavvufiy ma’nosi lug‘atlarda shunday izohlanadi: “Ilm – Ma’rifat, irfon, nafsini bilmoq, solikning nafsini tanimog‘i. “Nafsini bilgan Robbini bilur”.

Xulosa

Ilm kitoblardan, kishilarning og‘zidan, so‘zdan emas, balki hol bilan va Haqda foniy-boqiy bo‘lganlardan o‘rganilur”. Haqiqatdan, Navoiy yuksak sifatlar ta’rifi uchun keltirgan aksariyat hikoyatlarida shayxlar, hakimlar, avliyolar, ba’zida payg‘ambarlar obrazlari ishtirok etadi. Bu mazkur qahramonlar fano ummonidan baqo ganjini topganligini anglatadi. Ibn Arabiy “Ta’vilot”da “...bir kishilarki ularni tijorat ham, oldisotdi ham Allohning zikridan, namozni to‘kis ado etishdan va zakot berishdan chalg‘ita olmas” oyatidagi “namozni to‘kis ado etishdan” qismini “fano maqomida shuhud namozini qilmoqdan” deb, “zakot berishdan” qismini esa “baqo holida boshqalarni irshod etmoq va kamolga yetkazmoq zakotini bermoqdan chalg‘ita olmas” deya ta’vil qiladi (Muhyiddin Ibn Arabi, 2017, b. 70). Allomaning bu ta’vili Navoiy dostonlaridagi soliklar tarbiyasi bilan mashg‘ul bo‘lgan hudhud kabi barcha yo‘lboshlovchilar, shayxlar, hakimlar, pirlarning baqo maqomida bo‘lganliklari, ularning harakat va holatlari, gap-so‘zlarida baqo talqini ketayotgani haqida xulosa qilishga imkon beradi. Hikoyalarning boshqa qahramonlari hamda o‘quvchi ana shu obrazlardan fano va baqoning mohiyatini anglashi mumkin. Jumladan, ilm tavsifi uchun keltirilgan hikoyatda ham Imom Faxr Roziy obrazi ishtirok etadi. Imom sulton Muhammad Xorazmshoh bilan hammomda uchrashib qoladi va imomning so‘zi bilan sulton takabburlikdan voz kechadi.

Navoiyga ko‘ra, ilm qiyomatda ham kishiga ko‘p manfaat yetkazadi. Mahshar kuni shohu gado teng bo‘ladi, ammo ilmlilar ko‘p foyda topadi. Shuning uchun muallif o‘ziga ham ilm va amal birligini tilaydi:

*Ilm, Navoiy, sanga maqsud bil,
Emdiki ilm o‘ldi, amal aylagil.*

Xulosa qilib aytish mumkinki, Hazrat Navoiyning dostonlarida baqoga yetmoqning metodologiyasi, usuli ramziy-majoziy, allegorik yo‘lda atroflicha yoritilganini va uning talqinlari Sharqning buyuk nazariyotchi mutasavviflarining qarashlari bilan baqamti ekanini ta’kidlash lozim.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Adabiyotlar/Kaynaklar/ References

- Alisher Navoiy (2016). *Qomusiy lug‘at* (Sh. Sirojiddinov, Mas‘ul Muxarrir). Sharq. (In Uzbek)
- Cebecioğlu, E. (2009). *Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü*. Ağaç Kitabevi Yayınları.
- Cürcânî, S. Ş. (2021). *Ta‘rifât tasavvuf ıstılahları* (A. M. Tolun, Çev.). Litera Yayıncılık. (Eserin orijinali 1845‘te yayımlandı)
- Eshonqulov, H. P. (2020). *Alisher Navoiy g‘azaliyotidagi ishq poetikasining qiyosiy-tipologik tahlili: “Xazoyin ul-maoniy” misolida* [Chop etilmagan doktorantura dissertatsiyasi]. Buxoro Universitet. (In Uzbek)
- Haqqul, I. (2021). *Alisher Navoiy taxalluslarining ma‘no qirralari haqida*. Tafakkur. (In Uzbek)
- İbn Fûrek (2014). *Tasavvuf İstılahları: el-İbâne an Turuki‘l-Kâsıdîn* (A. Yıldırım & A. Aslan, Çev.). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Kuşeyri, A. (1991). *Tasavvuf ilmine dair: Kuşeyri risalesi* (S. Uludağ, haz.). Dergâh Yayınları.
- Muhyiddin İbn Arabi (2017). *Tefsir-i kebir: te‘vilât* (Cilt II). (V. İnce, Çev.). Kitsan Yayınları.
- Muhyiddin İbnü‘l-Arabî (2017). *Fusûsu‘l-hikem* (A. A. Konuk, Çev.). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Navoiy Alisher (2012). *To‘la asarlar to‘plami* (Tom 1-10). G‘afur G‘ulom Nomidagi Nashriyot-Matbaa İjodiy Uyi. (In Uzbek)
- Uludağ, S. (2016). *Tasavvuf terimleri sözlüğü*. Kabcacı Yayıncılık.